

Маматова А.

ЖЕРГИЛИКТҮҮ АВТОРЛОРДУН ЭМГЕКТЕРИНДЕГИ КОЛОНИАЛДЫК САЯСАТ МАСЕЛЕСИНИН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

УДК:372/338.(004)/(575.7)

Макалада XIX к. аягы – XX к. башындагы акын-заманистердин, башка жергиликтүү авторлордун падышачылыктын колониалдык саясатынын чагылдырылышы анализденет. Калыгул Бай уулу, Арстанбек Буйлаш уулу, Молдо Кылыч сыяктуу акын-заманистер өздөрүнүн чыгармаларында падышачылыктын административдик саясатын, жана кыргыздардын социалдык-экономикалык турмушундагы оң өзгөрүүлөр туурасында сүрөттөлүшү белгиленет.

Негизги сөздөр: заман темасы, жергиликтүү авторлор, колониалдык саясат, орустардын келиши, заманчыл акындар, шайлоонун жүрүшү.

В статье рассматривается отражение колониальной политики царизма в трудах местных акынов-заманистов, а так же отдельных авторов конца XIX начала XX вв. Отмечается, что акыны-заманисты такие как, Калыгул Бай уулу, Арстанбек Буйлаш уулу, Молдо Кылыч в своих произведениях затрагивали административную политику царизма, а также позитивные изменения в социально-экономической жизни кыргызов.

Ключевые слова: акыны-заманисты, местные авторы, колониальная политика, ход выборов.

The article reviews the reflection of colonial policy of tsarism in the works of local akyns-zamanists, as well as individual authors of the late 19th and beginning of 20th centuries. It is noted that akyns-zamanists such as Kalygul Bai Uulu, Arstanbek Buylash uulu, Moldovan Kilic in their works affect the administrative tsarist policy, as well as positive changes in the social-economic life of the Kyrgyz.

Key words: theme of time, local authors, colonial policy, Russian people's coming, zamanist poets, conduct of elections.

XIX кылымдын экинчи жарымындагы Россия империясынын Кыргызстандагы саясаты, кыргыз элинин саясий, социалдык-экономикалык, маданий чөйрөсүндөгү болуп жаткан өзгөрүүлөр акындардын, акын-заманистердин, алгачкы тарыхчылардын эмгектеринде негизги темалардын бирине айланган. Өзгөчө орус темасы, тагыраак айтканда каратып алуу, колониалдык саясат маселелери акын-заманистердин чыгармаларындагы башкы маселелердин бири болгон. Коомдук турмуштагы болуп жаткан жаңылыктарды, өзгөрүүлөрдү сүрөттөөдө жергиликтүү авторлордун ичинде бирдей көз караштар болгон эмес. Өзгөчө падышачылык тарабынан киргизилген административдик башкаруу тартиби, жергиликтүү башкарууга жүргүзүлгөн шайлоолор эзелтен келе жаткан тарыхый салтты бузган жат көрүнүш катары карашса, айрымдары коомдук турмуштун өзгөрүүсү катары баалашкан.

Орус темасы (орустардын келиши, алардын саясаты жөнүндөгү маселе) Калыгул Бай уулунун “Акыр заман” чыгармасында да чагылдырган. Анын оюу боюнча орустардын келиши менен турмушта көп өзгөрүүлөр болушу мүмкүн, ошол эле учурда “акыр заман” болобу”, – деген ойлорду ыр сапта-

рында белгилеп кеткен. Акын бул ойлорун төмөнкү ыр саптары менен берген:

Өңү сары, көзү көк,
Орус чыгат деп айткан,
Миң түтүнгө бир киши,
Болуш чыгат деп айткан.
Буйрук менен башкарган,
Конуш чыгат деп айткан.^{xxiii}

Бул ыр саптарында көрүнүп тургандай, орус-тардын келиши менен элди буйрук менен башкарган тартип киргизилип болуштука бириктирилери күн мурунтан айтып жатат. Бирок, болуштук башкаруу түндүк Кыргызстанга Калыгул өлгөндөн 10 жылдан кийин гана киргизилгендигин белгилеп кетүү керек. Алдыда боло турган өзгөрүүлөрдү акын кайдан билиши, угушу мүмкүн эле. Биринчиден, анын балалык чагы XVIII кылымдын экинчи жарымына туура келип, Атаке баатыр тарабынан 1785-жылы башталган орус-кыргыз мамилелеринин башталышын уккан, билген. Экинчиден, «болуш» түшүнүгү акынга казак элинин акындары аркылуу жетишин мыйзам ченемдүү көрүнүш катары кароо керек. Анткени, Россия империясы Казахстанды XVIII кылымдын 30-40 жылдары эле каратып, жаңы башкаруу тартибин орноткону белгилүү эмеспи. Ал эми кыргыз менен казак акындары аш-тойлордо, айтыштарда, соода-сатык мамилелерде тынымсыз карым-катнашта болушуп, өзгөчө Алмата менен Чүйдүн ортосундагы мамиле тыгыз болгон. Ошондон улам, акын заман идеясын, коомдук турмушта күтүлүп жаткан өзгөрүүлөр казактар аркылуу келгени мыйзам ченемдүү көрүнүш болгон.

Ал эми Кыргыз элинин XIX кылымдын экинчи жарымындагы коомдук-саясий турмушу Арстанбек Буйлаш уулунун «Тар заман» поэмасында чагылдырылган. Арстанбек алгачкы ирет, Калыгул сыяктуу эле орустардын келишин терс көрүнүш катары сүрөттөгөн. Өзгөчө салык саясатын жактырган эмес. Ал эми 1867-жылы Түркстан генерал-губернаторлугу түзүлүп, аны башкаруу үчүн «Убактылуу жобонун» кабыл алынганына күбө болгон акын, колониялык саясаттын күчөп бара жаткандыгына нааразычылыгын мындай деп билдирген:

Бул орусту карасан,
Суу-сууга салды бекетти^{xxiv}. Акындын бул саптарынан падышачылыктын салык саясатына нааразы экендиги көрүнүп турса, кийинки саптарында болсо:

Он бөлөктөн үй чыкты,
Он башы деген бир чыкты.
Эки бөлөк үй чыкты,
Тебетейин кырдантып,
Элүү башы бий чыкты.
(Уезд) үйөз башы бар экен,

Үйүрү өскөн айгырдай – деп,^{xxv} кыргыздарга жаңы башкаруу системасы орноп, алар уезд, болуштук башкаруучуларга баш ийип калганын сүрөттөп жатат. Ал эми андан аркы саптарында:

Бир старчын деп койду,
Арадан журтту жеп койду.
Акча катты койнуна,
Насия түштү мойнуна.
(Уезд) үйөз башы бар экен,

Үйүрү өскөн айгырдай^{xxvi}, – деп жаңы киргизилген колониялык башкаруу системасындагы уездин, болуштук башкаруучуларды жана старчындардын арасында тарай баштаган «пара алуучулук» көрүнүштөрүн ашкерелеп жатат.

Бирок, убакыт өткөн сайын акындын падышачылык орус бийлигинин колониялык саясатына карата болгон көз карашы акырындап өзгөргөндүгүн байкоого болот. Колониялык бийликтин орношу менен ички чыр чатактардын басылышы, сырткы душмандардын кол салуу коркунучунан чыгышы, бирдиктүү тартиптин орношуна акын ыраазы болгондугун «Сары орус султан болгондо» - аттуу ырында көрө алабыз:

Карап турсаң орустун,
Катыла элек тоолорго.
Катуу экен калбаасы,
Кара ниет душманын,
Кармап алып жай кылды
Кокондуктун хандары,
Тактысынан тайгылды,
Баатыр орус тушунда,
Ак калпакуу кыргыздар.
Ала-тоонун жерлерин,
Тынчып уктап жай кылды – деп белгилейт.^{xxvii}

Көрүнүп тургандай Арстанбек канчалык консервативдүү көз карашта болгонуна карабастан, коомдук турмуштун реалдуу чындыгын моюнга алууга кудурети жеткен. Арстанбектин орустарга карата болгон позитивдүү бурулушу, анын кийинки «Кашкарга кире качкан бугуларга ырдаганы» - аттуу чыгармасынан да байкоого болот. Андыктан, Арстанбек орустар көптөгөн пайдалуу жана жакшы өнөрлөрдү билген калк экендигин байкап, баалабай коё алган эмес. «Кырчын экен чарбагы, кыйын экен салмагы» – деп, орустардын чарба иштеринин мыкты экендигин моюнга алган. Ошондуктан элди орустарга окшоп мал багып, эгин айдап, там салып отурукташууга чакырган.

Кыргыз элинин колониялык доордогу коомдук-саясий турмушун чагылдырып кагаз бетине түшүрүп жазган акындардын катарына Молдо Кылычты кошууга болот. Ал өзүнүн «Чүй баяны», «Канаттулар», «Зар заман»^{xxviii} жб. чыгармалары менен белгилүү. Акындын өмүрү – чыгармачылыгы колониялык доорго туура келип, падышачылыктын жүргүзүп жаткан саясатына түздөн-түз күбө болгон. Башка акындардай эле, ал орус темасына кайрылбай коё алган эмес. Акындын падышачылыктын саясатына болгон мамилеси карама-каршылыктуу. Ал

алгач падышачылыктын саясатын айыптоо менен тескери көрүнүш катары кабыл алган. Анын «Зар заман» – деген ырында:

Болуш коюп бий кылып,
Бул орустун заманы,
Ылгатпады түгөнгүр.

Акты менен караны,
Закунуна тууралап.^{xxix} – деп орустардын башкаруу системасына кейиштүү караган. Бирок, акырындап коомдук-турмуштагы өзгөрүүлөргө күбө боло баштаган акындын бийликке карата болгон мамилеси өзгөрө баштаганын байкоого болот. Аны төмөнкү ыр саптарынан көрүүгө болот:

Тарыткан менен жеринди,
Арзан баа кылды эгинди
Тындырып койду жайына

Чабышып жаткан элинди^{xxx}, – деп уруулар арасындагы чабыштардын токтогонун сүйүнүч менен ырдаган. Чындыгында уруулардын ортосундагы ич ара чабыштар, орус бийлиги тарабынан жаңы административдик башкаруу системасынын киргизилиши менен, уруулук-туушкандык принципте жашап келген кыргыздарды территориялык принцип менен болуштук, айылдык башкарууга болуштуруу менен ич ара чатактардын токтогону белгилүү.

Ал эми, акындын «Чүй баяны» аттуу чыгармасында орус бийлигине болгон мамилесинин таптакыр өзгөргөнүн байкоого болот. Чүй боорундагы жаңы өзгөрүүлөр, чарбадагы, соода-сатыктагы жаңылыктар, анан калса «шайтан араба», «от араба», «темир жол», дагы ушул сыктуу өзгөрүүлөр, орус бийлиги орногондон баштап коомдук турмушта орун ала баштаганын кубаттаган.

Ал эми, кыргыздардын теги, түпкү тарыхы, XIX к. ортосундагы коомдук-саясий турмушунун айрым жагдайлары санжырачы Талып Молдонун санжырасында берилет. «Орус келүү менен болгон өзгөрүүлөр», «Орус падышасынын эң оболу кыргызга өкүм жүргүзгөн саясатынын белгилүүлөрүнөн», - аттуу бөлүмдөрдө болуштук түзүлүш, Ысык-Көл уездинин аймагындагы элүү башы, старчын, бийлердин шайланышы туурасында учкай маалыматтар бар. Орус бийлигинин орношу менен коомчулукта соода-сатык мамилелери өнүгүп, кыргыздар туруктуу бир жерге отурукташууга ыкташып, эл арасында тартип орной баштаганын акын туура белгилеп өткөн. Ошол эле учурда, айрым терс көрүнүштөрдүн да орун ала баштаганын төмөнкүчө сүрөттөйт: “болуш, бий шайланып, түтүн башкаруу иши болуштардын колуна өтүү менен уруу курулушу бузулду. Бирок, уруучулук сакталып калды. Баарынан мурда бийлердин зулумдугу күчөдү. Алыпжээгөө шарт түзүлдү. Ал шайланган бийлерден калыстык качып, параны ким берсе, ошонун сөзүн сүйлөй турган болду, – деп белгилеген.^{xxxi} Алсак, санжырачы белгилегендей, съезд ишти баштар алдында шайлоочу элүү башчыларды тактаган. Эгер талапкерлердин саны шайлануучулардын жалпы санынын үчтөн

эксинен аз болсо, болуштук шайлоо съезди ишин улантастан, таркатылган. Демек, болуштукту шайлоодон мурун он башы, элүү башы, старчын дайындалган. “Болушка шайлоо тоголок салуу менен болуучу. Элүү түтүнгө бирден тоголок. Түтүнү 49 болуп калса элүү башы тоголок салчу эмес. Түтүнү 50 болгон 50 башы бир тоголок алуучу, да анысын алып барып болуштук талашкандардын бирөөнө салып берчү”^{xxxii} – деп белгилеген. Белгилей кетчү нерсе, шайлоо учурунда алык-салык төлөгөн адам бир түтүн деп эсептелип, ал шайлоого катышууга укуктуу болгон. Эгерде кедей болуп, алык-салык төлөй албаса, түтүн боло албай шайлоого катышкан эмес. Бул туурасында Талып Молдо мындай деп эскерет: «Адатта ыгым-чылым төлөп түтүнгө ээ болгон кишилер шайлоо болгон жерге барат, тизилип олтуруп берет. Санакчысы кишилерди санайт да, олтурган кишиси элүү болсо, элүү башчысына бир тоголок берет, калган тизилип олтургандар тарап баса беришет».^{xxxiii} Жогорудагы шайлоонун тартибинен көрүнүп тургандай, колониялдык бийликтин жаңы административдик башкаруу системасынын киргизилишинин бирден-бир себептери элдин санын тактоо менен салыкты чогултуу тартибин жөнгө салуу болгон.

Архивдик материалдарда чагылдырылгандай болуштук жана айыл башы кызматына экиден адам шайланган. Бири кызматка бекитилсе, экинчиси кандидат болгон. Алар эл арасындагы мансаптуу, кадырлуу адамдар болушкан. Кандидаттар болуш, айыл башы каза тапса же кандайдыр бир себеп менен болуштуктан баш тарткан учурда алардын ордун ээлеген. Алсак, 1868-жылы Сейдикум болуштугунда болуш болуп Худайберген Баетов, ал эми талапкерликке – Асыл Худайбергенов шайланган. Айыл старчыны болуп, ушул эле №3 шайлоо айылынан Худайберген Сыргыбаев, талапкерликке – Жантугул Талыбаев шайланган.^{xxxiv} Ушул эле жылдын апрелинде Талкан болуштугуна болушу болуп Өзбек Бошкоев, талапкерликке – Шаа Байсеитов шайланган^{xxxv}. Ошол эле айда Талкан болуштугунун №1 шайлоо айылында старчын болуп Жангутин Токтоболотов, ага талапкерликке – Төлкөмүлдү Касымбеков шайланган. Эл арасындагы кадыр-барктуу, падышага кызмат кылган инсандар дайыма бийлик тарабынан сыйланып турганы белгилүү. Ошол элен, Өзбек Бошкоев 1901-жылы Түркстан администрациясына сиңирген эмгеги үчүн Станислав тасмасындагы чоң күмүш медаль менен сыйланса, Чангар Бошкоев 1885-ж. 4-июлунда кичи күмүш медалы менен сыйланган туурасында маалыматтар бар.

Колониалдык саясаттын айрым жагдайлары алгачкы кыргыз тарыхчысы Б.Солтоноевдин эмгегинде да сүрөттөлгөн. Кыргыз уруларынын орустарга болгон мамилеси бугу-сарбагыш чабышы, белгилүү инсандар Боронбай Бекмуратов, Умөтаалы Ормон уулу, Осмон Тайлак уулдары жөнүндө, орус колонизаторлорунун саясаты жб. маселелер автордун эмгегинде орун алган. Эмгектин “1894-

1916-жылга жете шайлоо тартиби” – деген бөлүгүндө, Б.Солтоноев болуштуктар үчүн шайлоонун тартиби, элүү башылар, болуштук съезддер, дуван съезддери, кыргыз соту туурасындагы маалыматтарды сүрөттөйт. Шайлоонун ышлас оюндарына кайрылган автор: «Шайлоо үч жылдык болуп манаптар, бийлер, болуш (залим кулак) бүткүл кайратын, кубатын шайлоо ишине жумшаган. Шайлоодо жеңгендер жеңилген жагынан ат жыгып, киши уруп, билгенин кылган, зулумдугун аябаган. Шайлоо өткөн соң мурдагы берген парасын эки-үч эсе кылып кедейлерден алышкан»^{xxxvi}-деп жазат. Чындыгында, башка орус адабияттарында да, шайлоонун учурунда айрым манаптар байып, айрымдары жакырланып, бирок кеткен чыгымдар кедейлердин эсебинен толукталгандыгы белгиленет.

Демек, колониялык саясаттын орношу менен анын кыргыз коомчулугуна тийгизген оң жана терс көрүнүштөрү жергиликтүү тарыхчы, акын-заманистердин чыгармаларында кеңири орун алгандыгы көрүнүп турат. Орус тарыхнаамасынын өкүлдөрүнөн айырмаланып, жергиликтүү авторлор эл арасындагы оң жана терс көрүнүштөрдү ачык, так сүрөттөшкөн. Элдин орус бийлигине болгон мамилеси алардын ыр саптарында берилген. Конкреттүү тарыхый фактылар, окуялар, ысымдар көрсөтүлбөгөндүгү менен элдин орус бийлигине болгон маанайын, мамилесин ыр саптары аркылуу даана, так чагылдыра алышкан. Заманист акындардын ырларынын баалуулугу алардын мазмунунда ошол доордун илеби, элдин оюу, тилеги алардын ыр саптары аркылуу берилгендигинде. Орустардын келиши, ынгайлуу жерлерди ээлеп, элге бийлигин орнотуп, жаны тартип киргизгенин алгач алар тескери баалаган. Орустардын келиши менен “пейил бузулуп, “жер тарып”, “акыр заман” болобу деп чочулаган. Өз мезгилинде Ормон хандын “жер бергенин- эл бергенин”-деген сөзү эл арасында бекеринен таркаган эмес. Ошондуктан, заманист акындар жердин, элдин бүтүндүгүн, каада-салтты сактап калуу алардын чыгармаларындагы түпкү идеялардын бири болгон. Бирок, саясаттын терс көрүнүштөрү менен катар эле, орустардын келиши менен коомдук-саясий турмуштагы болуп жаткан өзгөрүүлөргө, прогрессивтүү көрүнүштөргө оң баа бербей коюша алган эмес. Орус деген сөз заманчыл акындардын чыгармаларында ар түрдүү мамилелерде: анын келиши менен пайда болгон прогрессивтүү көрүнүштөрдү сүрөттөө үчүн да, падышачылык жеке бийликтин колонизатордук маңызын мүнөздөө үчүн да колдонулган^{xxxvii}. Демек заманчыл акындардын тарыхый көз караштарын аныктоодо, эки этапка болуп кароого ылайыктуу. Кыргыздардын Россияга каратылганга чейинки жана каратылгандан кийинки көз караштары. Конкреттүү тарыхый фактылар келтирилбегендигине карабастан жергиликтүү авторлордун эмгектеринде ошол доордогу кыргыз коомчулугундагы ой-пикир, элдин жалпы мүдөөсүн билүүгө болот.

Литература:

1. Калыгул Бай уулу Насыят санат ырлары//Мурас.- Бишкек, 1990.- 28-б.
2. Арстанбек Байлаш уулу. Тар заман //Мурас.- Бишкек, 1990.- 38-б.
3. Арстанбек Байлаш уулу. Көрсөтүлгөн эмгек -38-б.
4. Арстанбек Байлаш уулу. Көрсөтүлгөн эмгек.- 40-б.
5. Артыкбаев К. Арстанбектин Тар заманы.- Б.,1991.-112-113-бб.
6. Молдо Кылыч Зар заман. // Мурас.- Бишкек, 1990.- 45-б.
7. Молдо Кылыч Зар заман. // Мурас.- Бишкек, 1990.- 41-80-бб.
8. Молдо Кылыч Көрсөтүлгөн эмгек.- 80-б.
9. Талып Молдо. Орус келүү менен болгон өзгөрүүлөр. Орус падышасынын эң оболу кыргызга өкүм жүргүзгөн саясатынын белгилүүлөрүнөн // Кыргыздар.- Бишкек, 2011.-Т.4.- 267-б.
10. Талып Молдо. Көрсөтүлгөн эмгек.- 268-б.
11. Талып Молдо. Көрсөтүлгөн эмгек.- 268-б.
12. Выборные листы и приговоры по определению содержания волостного управителя и аульного старшины по Сейкимовской волости Аулиеатинского уезда. 1868г.[Текст]. Фонд 131, оп.1, д.5а.
13. Выборные листы и приговоры по определению содержания волостного управителя и аульного старшины по Талкановской волости Аулиеатинского уезда. 1868г. Фонд 131, оп.1, д.19.
14. Солтоноев, Б. Кызыл кыргыз тарыхы –Бишкек., 1993.- 1-китеп.
15. Дононбаев А. Акын заманчылар // Мурас.-1991., - №3.

Рецензент: к.фил.н., профессор Жапаров Д.С.